УДК 94(477:54)«1941/1944»
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/2.12

Михайлюк М. В.
https://orcid.org/0000-0001-8357-4744
Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського
Національної академії наук України

СТРУКТУРА, КОМПЕТЕНЦІЯ ТА АНТИЄВРЕЙСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛІЦІЇ БЕЗПЕКИ ТА СД В НІМЕЦЬКІЙ ОКУПАЦІЙНІЙ ЗОНІ УКРАЇНИ (1941–1944)[1]

У статті розглядається структура, компетенція та антиєврейська діяльність нацистської поліції безпеки та служби безпеки СС в німецькій окупаційній зоні України (дистрикт «Галичина», рейхскомісаріат «Україна», зона військової адміністрації). Поліція безпеки та служба безпеки були створені в Німеччині ще в 1930-х рр. рейхсфюрером СС та головою німецької поліції Гіммлером. Саме він доручив Гейдріху нагляд та контроль за цими структурами, які він з часом зробив основними під час реалізації політики Голокосту як в Європі, так і в окупованій Україні. У 1939 р., після створення Головного управління імперської безпеки (РСГА), поліція безпеки та служба безпеки СС стали її окремими управліннями. З розв'язанням німецько-радянської війни їхні функції поширилися на територію України спочатку у вигляді діяльності айнзац- і зондеркоманд айнзацгруп С і Д, а потім в межах стаціонарних осередків поліції безпеки та СД, які були створені у всіх великих містах разом з регіональними філіями. Саме стаціонарні осередки і проводили дозачистку підконтрольної території від «єврейської присутності». На їхньому рахунку тисячі єврейських жертв. Всі німецькі офіцери поліції безпеки та СД були так чи інакше причетні до знищення як цивільних євреїв, так і євреїв-військовополонених. Поліція безпеки та СД мала розгалужену агентурну мережу, завдяки якій їй вдавалося виявляти і знешкоджувати радянських диверсантів, підпільників, партизанів, розвідників, брати участь у ліквідації підпільної мережі ОУН та УПА. Значну частину заарештованих осіб становили цивільні євреї, які були приречені на смерть. Заарештованих тримали у в'язницях, звідки могли відправити на страту або відбувати покарання у виправно-трудових таборах поліції безпеки та СД. Окремі групи працездатних осіб тримали в трудових таборах. Під час евакуації німецького персоналу євреїв страчували.

Ключові слова: *Голокост, поліція безпеки та СД, структура, компетенція, антиєврейська діяльність, кадровий склад, агентурна мережа, колаборантські формування, покарання за вчинені злочини.*

Постановка проблеми. Нацистська поліція безпеки (Sicherheitspolizei, SiPo) та служба безпеки (Sicherheitsdienst, SD) (далі SiPo/SD) в Україні відомі дослідникам Голокосту як основні каральні структури, які були напряму причетні до впровадження в життя нацистської політики масового винищення євреїв як цивільних, так і військовополонених. Проте спеціалізованих, системних та узагальнюючих досліджень щодо їх ролі в Голокості в українській історіографії донині немає.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема в українській історіографії фактично не розроблена, публікацій обмаль по кожній окупаційній зоні. Що стосується дистрикту «Галичина», можна виділити невеличкі напрацювання львівських та дрогобицьких колег В. Сеницького [19], В. Зілінського [6], В. Ільницького та М. Галіва [7] щодо системи функціонування нацистського карального апарату загалом по дистрикту і в Дрогобичі зокрема. По рейхскомісаріату «Україна» (далі – РКУ) теж досліджень обмаль. Можна виокремити загальні статті С. Андрощука про Славутчину в роки окупації [1–2], С. Гальчака про нацистській геноцид на Поділлі [4] та В. Мазурок – на Волині [15],

[1] Стаття написана на основі доповіді, виголошеної 30 липня 2026 р. в рамках нерезидентської стипендіальної програми «Research Stipend for Virtual Scholar Ukraine Program» від United States Holocaust Memorial Museum's Jack, Joseph and Morton Mandel Center for Advanced Holocaust Studies.

© Михайлюк М. В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

О. Лукашук про тотальне винищення шепетівських громадян [12], в яких коротко згадується робота місцевих філій SiPo/SD, а також Д. Ситника про функціонування нацистської каральної системи в Києві [20]. Деякі відомості про роботу службовців-колаборантів в структурі SiPo/SD Кривого Рогу містяться в публікації Р. Шляхтича [23]. Загалом по Дніпропетровщині, попри наявність цілої низки місцевих дослідників Голокосту, спеціалізованих публікацій про роботу Дніпропетровського осередку SiPo/SD не виявлено, окрім фрагментарних відомостей в статті А. Фарімец про дніпропетровський батальйон SD [22].

Прифронтова військова зона представлена трьома ґрунтовними статтями О. Лисенко [9–11] в яких йдеться про діяльність SiPo/SD на Чернігівщині, а також публікаціями Ю. Радченка [18] та В. Яковлєва [24–25] про функціонування апарату та батальйонів SD в Харкові.

Серед іноземних фахівців відомою є монографія К. Шміттвількена «Осередки терору» [26], в якій він описав роботу SiPo/SD в РКУ, а Т. Пастушенко опублікувала два огляди (коротку та розширену версії) цього видання [16–17]. Загалом в історіографічному плані тема залишається малодослідженою, фрагментарною, але актуальною і перспективною для подальших наукових розвідок, навіть захисту докторських дисертацій.
Джерельна база роботи представлена переважно опублікованими документами та матеріалами по Київщині [21], Дніпропетровщині [5], Запоріжжі [14], Кіровоградщині [13].

Постановка завдання. Метою статті є вивчення структури, компетенції та залучення співробітників SiPo/SD до антиєврейської діяльності під час нацистської окупації України. Відповідно до мети наукові завдання полягають у виділенні маловідомих або взагалі невідомих аспектів цієї теми, зокрема щодо розмежування компетентності між службою безпеки та поліцією безпеки; встановлення біографічних даних на німецьких службовців та їхніх помічників з числа місцевого населення, їх участі в антиєврейських акціях; з'ясування рівня залученості місцевого населення або радянських військовополонених до німецької служби, їхньої післявоєнної долі; а також причин створення та функціонування в'язниць і таборів SiPo/SD, подальшої долі в'язнів.

Виклад основного матеріалу. Щоб ефективно проаналізувати діяльність SiPo/SD, спочатку слід звернути увагу на її створення та формування в Третьому Рейху, оскільки до 1936 р. SiPo та SD діяли окремо. Перша була урядовою організацією і підпорядковувалася МВС Німеччини, друга – партійним органом. SD була створена влітку 1931 р. як спецорган безпеки NSDAP на чолі з Гейдріхом, якого призначив Гіммлер з метою виявлення внутрішніх ворогів партії та її керівництва, стеження за ними. З набранням обертів СС (елітного воєнізованого формування NSDAP, далі – SS), SD паралельно стала ще й розвідкою SS. На неї покладалася відповідальність за розробку теоретичних аспектів розвідки та безпеки SS, функції ідеологічного контролю за її членами, відповідальність за збір розвідданих про всіх реальних чи уявних ворогів партії та SS. Зазвичай серед цих ворогів значилися політичні опоненти NSDAP, євреї та члени масонських лож, які згодом були заборонені.

Після приходу нацистів до влади обов'язком SD стало створення в країні шпигунської мережі та керівництво нею. 9 червня 1934 р. SD була офіційно оголошена єдиною розвідувальною службою NSDAP. Збір розвідданих означав шпигунство за іншими політичними партіями та урядовцями Німеччини, опонентами Гітлера всередині партії. SD постачала дані про діяльність політичних і расових ворогів Рейху, інформувала Гітлера про суспільні настрої. До того ж SD займалася збором інформації про нових членів партії. На службу в SD брали освідчену та ідеологічно заангажовану німецьку молодь 20–30 років. Проте співробітники SD не мали повноважень заарештовувати потенційних ворогів Третього Рейху, а лише визначали, хто або що становить загрозу партії, державі, SS. Натомість SiPo, яка була створена Гіммлером у червні 1936 р. і включала таємну політичну поліцію (Geheime Staatspolizei, Gestapo) та кримінальну поліцію (Kriminalpolizei, Kripo)), вже здійснювала арешти за запитом SD. Згодом саме Гейдріх зробив SiPo/SD ключовою службою в організації та здійсненні Голокосту.

Служба безпеки SS також займалася розслідуваннями та спостереженнями, частково дублюючи функції SiPo. Часто Gestapo і SD виконували схожі обов'язки і конкурували між собою. Хоча в обов'язок SD входило надання списків потенційних «ворогів Рейху» (євреїв, комуністів, марксистів, інтелігенції, членів релігійних організацій (Свідків Єгови)), а SiPo вже проводила відкриті або приховані арешти. Офіцерів SD іноді переводили в SiPo[2], і навпаки співробітники SiPo одночасно були й членами SD.

[2] Наприклад офіцера СД Адольфа Ейхмана, якого в 1939 р. перевели в Гестапо (IV управління РСГА).

27 вересня 1939 р. Гіммлер організував Головне управління імперської безпеки (Reichssicherheitshauptamt, RSHA), яке б'єднало державний орган влади, тобто Головне управління SiPo з партійною структурою SD, які до цього підпорядковувалися Гейдріху. Тому Гейдріх й очолив RSHA, перебуваючи на цій посаді до своєї смерті на початку червня 1942 р. Після об'єднання внутрішня служба SD стала III Управлінням RSHA на чолі з Отто Олендорфом (який згодом очолить айнзацгрупу «D»), Gestapo – IV (на чолі з Г. Мюллером), Kripo – V, а зовнішня розвідка на чолі з В. Шелленбергом4 – VI управлінням. Під час Голокосту саме Gestapo відіграло важливу роль у розшуку, депортаціях та вбивствах євреїв. Внутрішня розвідка відстежувала настрої населення Третього Рейху та складала відповідні звіти. Зовнішня розвідка створювала розвідувальну мережу за кордоном. В цій ніші конкуренцію їй складав *Abwehr* (військова розвідка, Абвер) адмірала В. Канаріса. SD робила спроби перебрати на себе повноваження *Abwehr*, тому між Гейдріхом та Канарісом існували складні стосунки. Вони інтригами намагалися усунути одне одного від влади. У лютому 1944 р. *Abwehr* увійшов до складу RSHA, в якості окремого управління [27; 28].

Таким чином, в Третьому Рейху SD несла відповідальність за розвідку та контррозвідку, виявляючи політико-ідеологічних та релігійних ворогів держави, партії, SS, а після їх викриття за них бралося Gestapo. За вирішення «єврейського питання» SD та Gestapo несли спільну відповідальність. Загалом до Другої світової війни SD залишалася партійною організацією і підпорядковувалася Гіммлеру спочатку через Гейдріха, а після його смерті – через Ернста Кальтенбруннера. Протягом нацистського режиму служба SD значно розрослася і налічувала вже не десятки співробітників, а сотні тисяч. Так, якщо у 1932 р. організація налічувала лише 33 члени, то в 1944 – майже 6,5 тис. осіб [27].

Діяльність SiPo/SD в Україні. В окупованій Україні SiPo та SD продовжували працювати разом, дублюючи ту роботу, яку проводили в Рейху. SD становила своєрідний «мозок» у боротьбі з єврейством, центр прийняття рішень, а SiPo уособлювала своєрідну «виконавчу службу», яка ці рішення виконувала. Організаційна структура місцевих відділень відповідала структурі головних управлінь RSHA.

Всі стаціонарні управління SiPo/SD в Україні (Kommandeur der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienstes (KdS)) поділялися на кілька відділів: особовий (кадровий), фінансово-господарський або адміністративний, SD, Gestapo та Kripo. Хоча деякі філії KdS мали лише два основні відділи: політичний і кримінальний, зокрема у Запоріжжі, Шепетівці, Бердянську. Єдиною відмінністю стали посередницькі структури регіональних керівників СС та поліції (Höherer SS- und Polizeiführer (HSSPF)), наприклад, на чолі з Гансом-Адольфом Прютцманом[5], яким спочатку підпорядковувалися мобільні (айнзац- (ЕК) і зондеркоманди (ЗК) айнзацгруп RSHA, а згодом стаціонарні осередки SiPo/SD в РКУ та військовій прифронтовій смузі. Штаби KdS підпорядковувалися RSHA. Якщо мобільні команди айнзацгруп мусили свою оперативну діяльність узгоджувати зі структурами Вермахту, оскільки діяли в їхньому тилу, то стаціонарні відділення SiPo/SD мали про свою роботу повідомляти нацистським цивільним адміністративним органам, адже діяли в територіальних межах їхньої компетенції.

Антиєврейська діяльність ЕК і ЗК на території України є досить відомою дослідникам Голокосту. Айнзацгрупи як мобільні підрозділи SiPo/SD вперше були розгорнуті в березні 1938 р., після аншлюсу Австрії, для охорони важливих адміністративних будівель. Вони проводили заходи безпеки на захоплених Вермахтом територіях, виявляли та нейтралізовували потенційних ворогів, запобігали диверсіям, вербували колаборантів і створювали розвідувальну мережу. В Україні саме ЕК і ЗК айнзацгруп «С» і «D» стали першими засновниками стаціонарних відділень SiPo/SD. Потім штат місцевих відділень поступово розростався і доукомплектовувався з новоприбулих осіб. Зокрема, з частини офіцерів Gestapo та SD ЕК5 були сформовані стаціонарні управління в Житомирі та Києві. Очільник ЗК7с заснував сталінське (донецьке) відділення, а голова ЗК11/11а створив кримський осередок у Сімферополі.

[3] Генріх Мюллер, 1900 р.н. Мав лише середню освіту. Член СС (1934), НСДАП (1939).

[4] Вальтер Шелленберг, 1910 р.н. Мав вищу юридичну освіту. З 1943 р. – голова зовнішньої розвідки РСГА.

[5] Прютцман Ганс-Адольф (1901–1945) – уродженець Західної Прусії, фахівець з сільського господарства в Померанії, Бранденбурзі, Східній Прусії. Член СА (1929), НСДАП та СС (1930). Протягом червня 1937 р. до травня 1941 р. – керівник СС та поліції «Північне море» (Гамбург). З початком німецько-радянської війни – керівник СС та поліції «Росія-Північ» (Рига), з листопада 1941 р. і до вересня 1944 р. – «Росія-Південь». У травні 1945 р. потрапив у британський полон, де покінчив життя самогубством.

Регіональні осередки KdS почали поступово створюватися по всій території України починаючи з липня-серпня 1941 р. з дистрикту «Галичина». Стаціонарний осередок дистрикту виник у Львові (керівники – Гельмут Танцман[6], Йозеф Вітіска[7]) і підпорядковувався керівництву в Кракові. Мав найбільші представництва у Станіславі (Івано-Франківську), Тернополі та Дрогобичі. Управління SD займалися не лише збором розвідінформації, але й аналізом релігійного, економічного та культурного життя місцевого українського та польського населення. Загалом SiPo/SD дистрикту відповідала за ефективність боротьби з польськими біженцями, євреями, українськими націоналістами, переважно з ОУН(б), радянським підпіллям, релігійними діячами, які виявляли відкриту чи приховану непокору режиму, а згодом і з загонами УПА та радянськими партизанами. Служба SD була причетна до знищення та депортацій євреїв в нацистські табори смерті та концтабори на території Генерал-губернаторства та Вартегау, масових розстрілів польської інтеліґенції та євреїв, ліквідацій ґетто та таборів, зокрема Янівського табору.

В РКУ виникло п’ять регіональних Управлінь SiPo/SD, які функціонували у центрах генеральних округів (далі – г/о) і теж мали розгалужену систему філій, а підпорядковувалися командувачам SiPo/SD РКУ (Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD, BdS)[8]. Окружні центри діяли у Рівному (Карл Пютц, Бруно Мюллер[9]), Житомирі (Франц Разесберґер[10], Ернст Каусман, Ернст Вайман, Ганс-Йоахім Бьоме[11]), Києві (Еріх Ерлінґер[12], Фріц Оллерман),

[6] Гельмут Танцман (1907–1946) – німецький юрист, доктор права, уродженець Саксонії. Член НСДАП та СА (1933), СС (1936), оберштурмбанфюрер СС (1941). На початку Другої світової війни очолював Гестапо Данцигу, а потім був переведений у Львів, де відповідав за вбивства євреїв та їх депортацію в табори смерті, зокрема в Белжець. У березні 1943 р. через дисциплінарні проблеми з привласненням грошей та цінностей страчених або депортованих євреїв був відкликаний з посади і переведений у Францію, де служив в СД Монпельє та Марселя, відповідаючи за депортацію євреїв та боротьбу з французьким рухом Опору. Наприкінці 1944 р. був переведений в Норвегію разом зі своєю «зондеркомандою Танцман». Наприкінці війни спробував втекти на підводному човні, але був захоплений британцями. У британському полоні в Лондоні у віці 39 років покінчив життя самогубством і до суду не дожив.

[7] Йозеф Вітіска (1894–1946) – співробітник СД, освіта вища юридична, доктор права. Під час Першої світової війни служив в австро-угорській армії. З 1920 р. перебував на поліцейській службі у Відні та Граці. Після аншлюсу Австрії – співробітник Гестапо у Граці. Член НСДАП (1938), СС (1942). До переведення у Львів працював заступником керівника Гестапо Праги. У Львові з березня 1943 р. очолював поліцію безпеки та СД і був причетний до страти євреїв. Після чого був переведений у Словаччину, де очолював айнзацгрупу та поліцію безпеки та СД, брав участь у придушенні Словацького національного повстання, у депортації словацьких євреїв в нацистські концтабори. Після війни був заарештований американськими військами. Під час екстрадиції до Чехословаччини покінчив життя самогубством

[8] Макс Томас (1891–1945) – етнічний німець, групенфюрер СС (1942), доктор медицини (1922), лікар-психіатр, член НСДАП і СС (1933), співробітник СД (1935). До війни працював в СД м. Касселя, Вісбадена, потім очолював поліцію безпеки та СД в окупованій північній Франції та Бельгії. З жовтня 1941 р. – керівник айнзацгрупи «С» (після Отто Раша). З березня – очільник поліції безпеки та СД в РКУ. З листопада 1942 р. – группенфюрер СС. З березня 1943 р. – керівник СС та поліції у Чорноморському регіоні. Після війни життя покінчив самогубством; Хорст Бьоме (1909–1945) з вересня 1943 р. очолював поліцію безпеки та СД РКУ, член НСДАП та СС (1930), мав незакінчену середню освіту, але з 1933 р. працював у структурі СД м. Дрездена, Хемніца, Праги. Після України був переведений в СД м. Бреслау, а потім Кенігсберга. У 1945 р. покінчив життя самогубством

[9] Бруно Мюллер (1905–1960) член НСДАП та СС (1931), оберштурмбанфюрер СС. До Другої світової війни працював на керівних посадах в Гестапо. З початком війни очолював ЕК 2, яка діяла в Польщі і була причетна до виселення польських євреїв, арешту польської інтеліґенції, зокрема професорів Ягеллонського університету (Краків). Деякий час очолював поліцію безпеки та СД в Кракові, потім працював в Нідерландах в структурі СД та РСГА. З початком німецько-радянської війни очолив ЗК 11б айнзацгрупи «Д», яка діяла в румунській окупаційній зоні (Молдові та півдні України). Потім був переведений на посаду керівника штеттинського Гестапо, а звідти перекинутий в Рівне. З України його направили в Хорватію, де він знову очолював місцеву айнзацкоманду. Далі працював у структурі поліції безпеки та СД Руана, Праги, Килю. Після війни засуджений до 20 років позбавлення волі (1947), але в 1953 р. був достроково звільнений.

[10] Франц Разесбергер, 1904 р.н., австрієць, штурмбанфюрер СС, який після України був повернутий на Батьківщину і працював в австрійській поліції. У 1961 р. у Відні був організований проти нього судовий процес, проте винним його не визнали.

[44] Ганс-Йоахім Бьоме (1909–1968) – уродженець Магдебурга. Мав юридичну освіту, член НСДАП та СС (1933). До німецько-радянської війни працював у Гестапо м. Кіля та Тільзіта. З початком війни – у ЕК «Тільзіт». Брав участь у знищенні євреїв. З жовтня 1943 р. – очільник Поліції безпеки та СД у Рівному, згодом у Житомирі. З України був переведений в Литву, де очолював ЕК3, а потім – в РСГА. Після війни переховувався під фальшивими документами. В 1956 р. був заарештований. На Ульмському процесі айнзацгруп Бьоеме засудили до 15 р. ув’язнення, але у травні 1968 р. звільнили з ув’язнення за станом здоров’я і він невдовзі помер.

[12] Еріх Ерлінгер (1910–2004) мав вищу юридичну освіту та науковий ступінь доктора права. Член НСДАП та СА (1931), СС (1935), оберштурмбанфюрер СС, згодом оберфюрер СС. До німецько-радянської війни працював в структурі СД Вюрцбурга, Берліна, Відня, Праги, Варшави, а також в РСГА. З червня 1941 р. очолював ЗК1б, потім був переведений на посаду очільника поліції безпеки та СД Києва (з грудня 1941 р.). З вересня 1942 р. – заступник начальника поліції безпеки та СД в РКУ, з серпня 1943 р. – т. в.о. начальника. Потім був переведений в Мінськ. Наприкінці війни його повернули в РСГА. Після війни був засуджений до 12 років позбавлення волі (судовий процес у Карлсрує, 1961 р.). У 1965 р. звільнений з тюрми за станом здоров’я.

Дніпропетровську (Карл-Гюнтер Гуссман, Вільгельм Мульде, Гельмут Шлірбах[13]) та Миколаєві (Леопольд Шпан[14], Фрідріх Гегеншайдт). Рівненська SiPo/SD, яка обслуговувала г/о «Волинь-Поділля» разом з Пінським районом, мала філії у Брест-Литовську, Старокостянтинові та Кам'янці-Подільському. Житомирська структура (разом з білоруським Мозерем) мала свої регіональні представництва в Овручі, Бердичеві, Вінниці. Київське відділення створило філії в Білій Церкві, Умані, Лубнах, Полтаві. Миколаївська SiPo/SD мала свої представництва у Херсоні та Кіровограді. Дніпропетровському управлінню підпорядковувалися відділення у Кривому Розі, Запоріжжі, Нікополі, а також, ймовірно, у Бердянську. Напочатку 1943 р. Запорізьке відділення стало самостійним і, ймовірно, мало представництво у Мелітополі.

У військовій прифронтовій зоні стаціонарні відділення SiPo/SD були створені у Чернігові (Теодор Крістенсен[15]), Харкові (Фрідріх Кранебіттнер[16]), Сталіно (Донецьк) (Еріх Кьортінг[17]), Сімферополі (Пауль Цап[18]) і теж мали свої представництва. Так, чернігівський осередок організував філії у Прилуках, Ніжині та Конотопі.

Згідно опрацьованих біографій на деяких вищих керівників HSSPF та регіональних керівників BdS і KdS можна зробити певні узагальнення. Вище керівництво формувалося виключно з німців-«рейхсдойче», тобто громадян Рейху (в тому числі з анексованих земель). Тому серед співробітників Gestapo, Kripo, SD були не лише етнічні німці, але й австрійці та судетські німецькомовні чехи. Середній вік керівної ланки становив 35–40 років, оскільки більшість керівників відділень народилися між 1900 та 1910 роками. Якщо порівнювати з Вищим керівництвом RSHA, яке теж народилося в той же проміжок часу (Гіммлер та Мюллер були 1900 р.н., Гейдріх – 1904 р.н., Шелленберг – 1910 р.н.), то можна зробити висновок – що всі вони кар'єру в SS та SD робили одночасно. Всі керівники відділень були старими членами NSDAP та SS, рідше – SA[19]. Хоча в структурі RSHA далеко не всі були есесівцями та нацистами, зокрема Генріх Мюллер до останнього не вступав в NSDAP, отримавши членство лише в 1939 р. і то заради кар'єрного зростання.

Майже всі керівники окружних відділень мали вищу юридичну освіту, а більшість – 9 осіб – наукові ступені доктора права. Прибули в Україну вже достатньо досвідченими людьми, оскільки до цього встигли попрацювати на керівних посадах в Gestapo, Kripo та SD, в структурі RSHA, як на території Рейху, Протекторату «Богемія та Моравія», на західних або східних окупованих територіях. Всі мали звання не нижче (обер)штурмбанфюрера SS, лише у невеличких філіях керівні посади могли займати люди з нижчими офіцерськими чинами.

---

[13] Гельмут Карл Вільгельм Шлірбах (1913–2005) – німецький юрист, доктор права (1937). Член СС (1933) та НСДАП (1937). До переведення в Україну працював в Головному управлінні поліції безпеки Берліна. З травня 1942 р. перебував у складі айнзацгрупи «С», з червня – в управлінні поліції безпеки та СД Києва, потім в ЗК4а. У 1943 р. очолив поліцію безпеки та СД в Дніпропетровську. Після евакуації з України працював на керівних посадах в Гестапо Страсбурга та Карлсрує. Наприкінці 1945 р. потрапив у британський полон. Британським трибуналом був засуджений до 10 років ув'язнення, але в 1952 р. його достроково звільнили. В Німеччині його ще намагалися судити, але безрезультатно.

[14] Леопольд Губерт Шпан (1908–1945) – німецький юрист, уродженець Баварії. Доктор права (1935). Член СА (1924), НСДАП (1932), СС (1935). До німецько-радянської війни працював в Гестапо Австрії (Інсбрук) та Кьозліна (Польща). З січня 1942 до вересня 1943 рр. очолював поліцію безпеки та СД у Миколаєві. Після повернення на територію Рейху працював у Гестапо Штеттина, Саарбрюкена, Лінця. Загинув під час повітряного нальоту на Лінц.

[15] Теодор Людвіг Крістенсен (1905–1988) – член НСДАП (1930), СА (1931), СС (1935). З 1933 р. – співробітник СД, в тому числі СД Кенігсберга. В Норвегії очолював «Кріпо». У січні 1942 р. – голова поліції безпеки та СД в Чернігові. З липня 1944 р. працював в Румунії, з жовтня 1944 р. – в Угорщині. Після війни інтернований до табору військовополонених, з якого втік. Під ім'ям Фрітц Рамм працював комерційним представником і працівником вагонобудівного заводу в Касселі.

[16] Фрідріх Кранебіттнер (1903-1957) – австрієць, доктор права (1934). На поліцейській службі перебував з 1924 р. З весни 1938 р. працював в Гестапо, член НСДАП (1931), СС (1934), штурмбаннфюрер СС (1941). 25 січня 1942 р. був призначений на посаду очільника поліції безпеки і СД Харкова, переведений з київського відділення. З листопада 1943 р. перебував при управлінні поліції безпеки і СД у Вероні. Через півроку (навесні 1944) отримав призначення на посаду очільника поліції безпеки і СД у Болоньї. Після війни повернувся на Батьківщину, в Австрію, де й помер у 1957 р. Засуджений не був.

[17] Еріх Кьортінг (1902–1978) мав вищу юридичну освіту і науковий ступінь доктора права. Член НСДАП та СС (1929), оберштурмбанфюрер СС. З 1934 р. перебував на службі в СД м. Дрездена, Лейпцига, Гамбурга, Дессау. З липня-серпня 1942 р. займав посаду очільника поліції безпеки та СД в Сталіно. Після евакуації з України повернувся в СД м. Дессау.

[18] Пауль Йоганес Цап (1904–1999), член СС (1934), співробітник СД (1936), член НСДАП (1937), оберштурмбанфюрер СС (1942). Мав довоєнний досвід роботи в управліннях СД м. Бреслау (Вроцлав) та м. Відня. В оперативну групу «Д» потрапив з управління СД м. Касселя. Спочатку очолював ЗК 11 та 11а, а потім став керівником кримського відділення поліції безпеки та СД. У 1943 р. після поранення був відкликаний назад в Німеччину, де з травня 1944 р. працював в СД м. Дрездена. На Мюнхенському судовому процесі 1970 р. був засуджений до довічного ув'язнення.

[19] Sturmabteilung (SA) – штурмові загони НСДАП на чолі з Ернстом Ремом.

Службовці SD носили польову уніформу світло-зеленого кольору, на правому рукаві – нацистську емблему з орлом, на лівому – абревіатуру SD у чорному ромбі, світло-коричневі сорочки з чорною краваткою (можливо, данина від SA), на фуражах емблему із зображенням черепа (тобто символ «тотенкопф»). Якщо есесівці носили уніформу з рунами SS, але не носили краваток, то співробітники SD – навпаки – не носили есесівських рун, але на лівій руці мали обов'язкову відзнаку SD, а також чорну краватку.

Погони в німецьких офіцерів різнилися в залежності від рангу. Від унтерштурмфюрера до штандартенфюрера SS мали срібний колір. Генеральські погони від оберфюрера до рейхсфюрера SS були золотисто-срібними. Більшість службовців SD носили чорні погони з зеленою окантовкою. Щоб отримати офіцерське звання потрібно було мати як мінімум середню освіту, закінчити відповідні курси та здати іспити.

Зазвичай SiPo/SD займала колишні будівлі НКВС з підвальними тюремними приміщеннями для заарештованих, як, наприклад, в Києві (нині будинок СБУ) або Львові (нині Музей-Меморіал «Тюрма на Лонцького»). Іноді підлаштовували будь-які підходящі споруди, наприклад, релігійні (не діючі/колишні собори, монастирі, фортеці) або покинуті будинки радянських військкоматів, зокрема у Старокостянтинові – філії Рівненської SiPo/SD. Стаціонарні відділення та їхні філії мали власні їдальні та гуртожитки для немісцевих співробітників, зокрема у Києві, Харкові, Мелітополі.

Для проведення масштабних спецоперацій в тилу SD спиралася на підтримку SiPo, поліції охорони порядку (Orpo), поліцейських кавалерійських загонів SS, місцевої допоміжної поліції або власних батальйонів SD, укомплектованих з місцевих колаборантів (з числа цивільних та радянських військовополонених-некомуністів). За необхідності, особливо під час великих ліквідаційних акцій та облав, як допоміжні служби, залучалися структури Вермахту.

Ще влітку 1941 р., а також в січні 1942 р. спеціальними розпорядженнями RSHA дозволила залучення до безпекових структур кадрів з числа місцевого населення, які набиралися протягом всього періоду окупації України. Відтак на службу в SiPo/SD набрали чимало людей різних національностей, переважно українців, росіян та «фольксдойче» (місцевих етнічних німців), які погодилися добровільно працювати з різних причин, переважно не ідеологічного характеру, а заради матеріального зиску та привілеїв.

Перевага у прийнятті на роботу надавалася саме «фольксдойче» як жінкам, так і чоловікам, особливо в південних регіонах України, де до війни існували німецькі колонії. Адже «фольксдойче» знали німецьку мову і їх часто використовували в якості керівників підрозділів, перекладачів та секретарів. Перекладачі брали участь у зборах, допитах, під час масових розстрільних акцій, насамперед єврейського населення. Прикладом є Запорізькі та Мелітопольські відділення, які очолювали місцеві «фольксдойче». Секретар «фольксдойче» «Kriро» запорізького відділення одночасно працював перекладачем. Більше того, «фольксдойче» працювали перекладачами в Запорізькому, Київському, Харківському відділеннях SiPo/SD. Попереднє місце роботи та освіта колаборантів до уваги особливо не бралися, але перевага надавалася особам з вищою освітою та досвідом роботи в правоохоронних органах.

Значна частина співробітників регіональних відділень SiPo/SD були місцевими поліцаями, переведеними для укомплектування штату, часто за власним бажанням. Частина з них походила з репресованих чи розкуркулених родин, невдоволених радянською владою.

У Харкові, Чернігові, Дніпропетровську, Києві, а також, ймовірно, в Мелітополі з числа охоронних формувань «Shuma» були створені допоміжні батальйони SD (Sicherheits-Schutzmannschaft), які підпорядковувалися місцевим відділенням. Колаборанти працювали не лише поліцейськими, але й шоферами, автослюсарями. Шуцмани носили білу пов'язку з німецькою свастикою та літерами «SD», а з осені 1942 р. – німецьку зелену або чорну уніформу. Після проходження місячного або двомісячного спецвишколу у поліцейських школах, радянську молодь залучали до антиєврейської та іншої діяльності. Всі допоміжні структури перебували під німецьким наглядом і виконували вказівки німецького керівництва. Виявляти самостійність у рішеннях і саботувати німецькі накази заборонялося. Будь який саботаж або вияв неповаги до німецького керівництва, враховуючи вбивства, суворо карався, переважно через публічне повішення або розстріл. Допоміжні поліцейські структури використовувалися під час масових облав, арештів, конвоювання арештантів, оточення місць страти, охорони адмінбудівель, тюрем, таборів SD. На озброєні солдати мали гумові або дерев'яні кийки, за необхідності їм роздавали гвинтівки. Перед зарахуванням на німецьку службу всі заповнювали анкетні дані і підписували документ про нерозголошення службової таємниці, складали

присягу на вірність Німеччині. Кожен поліцейський отримував німецьке посвідчення особи («аусвайс») з фотографією та зазначенням посади, приналежності до шуцполіції SD.

Основні функції співробітників SiPo/SD дублювали функції RSHA. SD здійснювало нагляд (через агентуру) за настроями місцевого населення, в тому числі «фольксдойче», роботою місцевої інфраструктури (міських та районних управ, лікарень, закладів освіти та культури (театрів, кінотеатрів), закладів торгівлі та харчування (ринків, громадських їдалень, кафе та ресторанів тощо), релігійної сфери (церков), громадських об'єднань, редакцій періодичних видань, а також аналіз впливу німецької та ворожої пропаганди на місцеве населення. Gestapo відповідало за політичний розшук, арешт та слідство, а Kripo займалося розслідуванням кримінальних злочинів (побутових вбивств, крадіжок особистого майна тощо).

Кожен відділ SiPo/SD мав свою агентурну мережу. Агентуру набирали з числа кримінального і злочинного елементу для виявлення антинімецькі налаштованих осіб. Зокрема, співробітники мелітопольської філії, набрані з числа місцевих колаборантів, агентурну роботу проводили переодягнувшись у цивільний одяг.

До того ж агентура вербувалася серед порушників порядку, які потрапляли в поле зору SiPo/SD, перебували в тюрмах, або серед різних працівників міста. Переважно складалася з колишніх працівників промислових підприємств, комерційних і культурно-мистецьких установ, наприклад, банків, театрів, міськ- та райуправ, офіційно безробітних або осіб з початковою освітою. До того ж агентура вербувалася з виявлених підпільників ЦК КП(б)У, яких по суті мали розстріляти, але їм пропонували угоду – зраду своїх товаришів заради збереження власного життя. Так, агентами Запорізької філії працювала місцева молодь, колишні комсомольці. Агентами Мелітопольської філії були власники кафе, крамниць, а також працівники залізниці, паспортного столу, які на місці роботи або служби збирали необхідну інформацію і передавали в SiPo/SD. Агенти отримували грошове забезпечення та продуктовий пайок. Прикладом є постать Івана Боркутова, 1912 р.н., уродженця м. Осипенко (нині – Бердянськ) Запорізької області. За національністю він рахувався росіянином, безпартійним, з початковою освітою. В період нацистської окупації працював в політвідділі запорізької філії Дніпропетровської SiPo/SD у якості штатного агента. Виявляв партактив, партизанів, парашутистів, проводив арешти співвітчизників. Особисто заарештував до 150 євреїв, яких згодом розстріляли [14, с. 123].

У разі виявлення небезпеки, відділ SD самостійно проводив слідство, збирав інформацію. Його робота жодним чином не залежала від роботи інших відділів. Справи на євреїв помічалися літерою «J» (Jude), так само, як в Рейху. Після підтвердження агентурних даних начальник відділу доповідав керівництву управління. Після отримання дозволу від керівництва офіцери SD ініціювали арешт, який проводила українська поліція разом зі співробітниками Gestapo. Людей доставляли у в'язницю SD, де вже ними опікувалися співробітники в'язниці. Після того, як SD ініціювала арешт, арештантом займався слідчий-референт з Gestapo, який проводив допити із залученням перекладача та співробітників SD. Тож, SD збирала у власну картотеку та передавала інформацію в Gestapo або в інші окупаційні структури, а потім всі разом вирішували долю арештанта. Прикладом є справа на вінницьку єврейку-підпільницю Тетяну Куцин (Муляр), яка під виглядом перекладача-«фольксдойче» збирала розвіддані про ставку Гітлера «Вервольф». Нею особисто займалися Вінницький та Київський відділи SD разом з таємною польовою поліцією. Після викриття жінка була заарештована та, ймовірно, страчена [3, с. 156–166].

Gestapo через свою агентурну мережу займалося і власними арештами та слідствами на тих осіб, які не цікавили SD у плані безпеки, але були расовими ворогами Рейху. Після розгляду справи, слідчий з Gestapo рекомендував вирок – арештанта відпустити чи засудити до ув'язнення або смертної кари. Цей вирок затверджував або не затверджував заступник начальника відділення. Міг не затвердити і відправити справу на доопрацювання. Після доопрацювання справа потрапляла на розгляд і підпис начальника управління, за яким залишалося остаточне рішення. Саме він потім готував у Берлін звіти про роботу відділення з копією для HSSPF. Тож, доля кожного арештанта залежала від вироку керівництва відділення, а не окремого слідчого.

SD, окрім збору інформації про людей, яких вважала загрозою для Третього Рейху та окупаційної влади, перевірки кожного колаборанта, який потрапляв на службу в окупаційні структури на «політичну благонадійність», також, як служба безпеки NSDAP, збирала інформацію на весь цивільний персонал та членів партії, які працювали в окрузі, в тому числі в SiPo. Відтак у разі виявлення неналежної поведінки членів NSDAP,

недотримання партійної ідеологічної лінії, расової гігієни, ініціювала їхній арешт та покарання. Зазвичай покарання обмежувалося поверненням людини на територію Рейху, де вирішувалася її подальша доля: залишення у в'язницях Німеччини для відбуття покарання, відправка на фронт або в концтабори.

SiPo/SD мала свої філії (представництва), де працювало до 4–5 німецьких офіцерів, решту становили співробітники, набрані з місцевого населення. Наприклад, Запорізьку філію Дніпропетровського відділення очолював місцевий «фольксдойче», який до війни працював шофером заводу «Комунар»[20] (Запорізький автозавод («АвтоЗАЗ»)), а одним зі слідчих SD був 45-річний росіянин[21]. Середній вік службовців становив 30–35 років. Переважали колишні заводські робітники[22], торговці, сільські вчителі. Що характерно, начальник «Kriро» навіть не мав базової юридичної освіти, до війни працював шофером і механіком в одному з гаражних кооперативів. Подібну ситуацію мала Кіровоградська філія Миколаївського відділення, де в «Kriро» добровільно пішли служити місцеві заводські працівники та торговці з початковою освітою[23].

В SD Мелітополя, яке очолював 33-річний німець Рудольф Арнольд, рядові співробітники теж були набрані з місцевих жителів. Слідчими працювали українці, росіяни, поляки, «фольксдойче». Середній вік становив 30–40 років, які мали технічну освіту або досвід роботи електриками, інженерами, техніками, адже до окупації працювали на промислових підприємствах міста [14, с. 94–95, 97, 99, 103, 110]. Тобто в філіях, переважно, працювали колаборанти без відповідної юридичної освіти та необхідної кваліфікації, досвіду роботи у слідчих органах.

Кожна справа, яка потрапляла у філії спочатку реєструвалася в картотеці, потім начальником розподілялася у відповідний підвідділ, де через керівника передавалася слідчому-референту. Слідчий міг місяцями її розглядати та вести, в той час як арештант чекав вироку у в'язниці. У кращому випадку справу розглядали 2–3 тижні. Людей заарештовували за письмовими доносами, які перекладачі з канцелярії переводили на німецьку мову для німецького керівництва. Якщо справа виглядала важливою, то її забирав начальник підвідділу або керівник філії і нею займався особисто. Слідчий після ознайомлення з доносом виїздив разом з перекладачем та допоміжними поліцаями на затримання людини. Або представники допоміжної поліції при SiPo/SD самостійно виїздили проводити арешти підозрюваних та свідків. Якщо у справі фігурували німці, з метою максимального збереження таємниці, допоміжна поліція не залучалася. За участі персоналу в'язниці, щоб вибити необхідні покази, заарештованих часто били, іноді забивали до смерті[24]. В особливих випадках слідчій разом з перекладачем виїздив на місце злочину для проведення експертизи та необхідних слідчих дій. Після опрацювання справи, слідчий писав звіт, в якому пропонував звільнення або покарання, який затверджував начальник філії. Закрита справа залишалася в архіві.

В'язниці SiPo/SD функціонували у всіх великих містах, де працювали стаціонарні відділення або філії (Львові, Тернополі, Станіславі, Луцьку, Шепетівці, Старокостянтинові, Рівному, Києві, Кіровограді (Кропивницькому), Кривому Розі, Чернігові, Харкові, Кам'янському, Дніпропетровську (Дніпрі)), інших великих містах. В них

[20] Фаст Яків Якович – 32-річний очільник СД у м. Запоріжжі. Чинив розправу над комуністами, партизанами, євреями. Евакуювався разом з німцями.

[21] Колпаков (Стрекозов) Борис Карпович – колишній офіцер козачих військ Царської армії. До окупації – інженер-електрик Алюмінієвого заводу. Працював старшим слідчим СД, заступник Фаста по політвідділу. Брав участь у розстрілах. Евакуювався разом з німцями.

[22] Леонід Ковтун – 30-річний слідчий політвідділу СД, до окупації працював на заводі «Комунар». Часто проводив слідчі дії та арешти в Пологівському, Гуляйпільському, Оріхівському районах.

[23] Ладний Борис, 1922 р.н., українець, позапартійний, освіта – 6 класів. До німецької служби працював слюсарем на кіровоградському заводі «Червона зірка». З осені 1942 р. до кінця 1943 р. служив в кримінальній поліції міста. На службу потрапив завдяки рекомендації товариша, колишнього військовополоненого. Працюючи поліцаєм відділу СД в Кіровограді охороняв приміщення і доставляв арештованих з в'язниці СД на допити до слідчих. При собі носив гвинтівку (карабін), на руці – білу пов'язку з німецьким написом «кримінальна поліція». Потім перейшов на службу в кіровоградську в'язницю СД. Взимку 1943 р. виїхав разом з німцями. Заарештований 5 липня 1954 р.; Журавльов Кирило, 1903 р.н., уродженець м. Кіровограда, з родини торговців, українець, позапартійний, освіта – початкова (3 класи). У серпні 1941 р. в кримінальну поліцію Кіровограда пішов служити добровільно, за порадою своїх знайомих. З осені 1941 р. до весни 1942 р. брав безпосередню участь в арешті та розстрілі євреїв районі Ровенського КП і на подвір'ї тюрми СД. Під час евакуації виїхав разом з німцями в Румунію, де працював в контррозвідці. Інформував про настрої переміщених осіб з Кіровоградської області. Після війни був викритий і заарештований в Болгарії та екстрадований до УРСР. Восени 1960 р. постав перед кіровоградським судом і був засуджений до розстрілу

[24] Наприклад, Іванов Іван Іванович, 1913 р.н., уродженець і житель с. Ново-Спаське Запорізької області, росіянин, безпартійний, з селян-куркулів, мав судимість. В поліцію пішов служити добровільно, оскільки мав власні рахунки з радянською владою. Брав участь в арештах і конвоюванні в СД партактиву. В тюрмі СД бив ув'язнених і брав участь у їх розстрілах.

тримали «політично неблагонадійних» (комуністів, комсомольців, партизанів, підпільників, українських націоналістів), а також євреїв. Всіх арештантів звозили з гебіту або округу. Охоронці в'язниць брали безпосередньо участь у побитті та вбивствах євреїв, як на території режимної установи, так і поза її межами. Тіла вбитих на території в'язниць зазвичай спалювалися на місці або закопувалися в ямах поруч. Єврейських в'язнів часто використовували на громадських ремонтно-будівельних роботах або задля захоронення тіл страчених. Працездатних в'язнів годували двічі на день (зранку та ввечері), видаючи шматок хліба та ерзац-каву. На непрацездатних харчі особливо не витрачали, оскільки всі були приречені на смерть.

Взимку-навесні 1942 р. у в'язницях SiPo/SD тримали чимало заарештованих євреїв, які весь час переховувалися, але були викриті, а також «євреїв-напівкровок». На відміну від території Рейху, де викритих євреїв відправляли в концтабори або табори смерті, а «напівкровок» не чіпали до останнього, в Україні всі особи єврейського походження підлягали обов'язковому знищенню, особливо з 1942 р. В'язнів розстрілювали на подвір'ї в'язниці або вивозили у найближчу лісосмугу, кар'єр, природний яр чи протитанковий рів. Крім того, часто використовувалися завчасно вириті ями самими ж в'язнями або радянськими військовополоненими з найближчих «дулагів» чи «шталагів», яких за необхідності використовували як дармову рабсилу. Так, з в'язниць Шепетівки, Дніпропетровська, Харкова щотижня вивозили на розстріл, у Києві – двічі на тиждень (щовівторка та щоп'ятниці). Усі розстріли ув'язнених, переважно, відбувалися в будні дні, оскільки субота та неділя вважалися вихідними. Проте це не стосувалося термінових спецрейдів чи спецакцій. Іншою формою екзекуції стало отруєння вихлопними газами в газвагенах. Людей труїли дорогою до місця захоронення трупів у протитанковому рові, як наприклад, у Києві. Перед приходом червоноармійців відбувалася евакуація персоналу SiPo/SD. Арештованих масово розстрілювали. Зокрема, трупи з кіровоградської в'язниці поскидали у колодязь, викопаний у полі за будівлею.

Про те, що ув'язненні отримали смертний вирок, їм не повідомлялося. Збирали всіх в одній камері або з різних камер (жіночих та чоловічих), а потім групами по 20–25 осіб з особистими речами потайки вантажівками вивозили за місто на розстріл. Кожну вантажівку супроводжував конвоїр. Місце страти оточували поліцаї. В'язні роздягалися: чоловіки догола, жінки – до нижньої білизни. Потім лягали в яму вниз головою, де їм німці з пістолетів чи автоматів стріляли в потилицю. Трупи закопували самі в'язні, яких потім теж вбивали. Особисті речі залишалися у вантажівці, які після страти розбирали німецькі офіцери та службовці-колаборанти SD. Якщо поруч була шахта, то людей розстрілювали там, а трупи скидали в шурф або копальню. За спробу втечі страчували на місці.

Загалом німецькі офіцери з SiPo/SD завжди брали безпосередню участь в розстрілах не лише радянського партактиву та єврейського населення, але й євреїв-військовополонених та євреїв-комісарів. Часто керували процесом страти або виступали в ролі стрілків. Так, 24 березня 1942 р. на околиці Запоріжжя було розстріляно 4 тис. євреїв. Акцією керував очільник запорізької філії SD 38-річний обершарфюрер SS Карл Руге [14, с. 85].

Частина ув'язнених чоловіків-євреїв відбували покарання у виправно-трудових таборах SiPo/SD, які були створені по всій території України, наприклад, с. Шубкове (Рівненщина), в мікрорайоні Сирець (Київ), Козятині (Вінниччина), Бердичеві (Житомирщина), в районі Ігрень (Дніпропетровськ/Дніпро), Грейговому (нині Миролюбове) на Миколаївщині. Ця система виправно-трудових закладів не підпорядковувалася адміністративно-господарському управлінню SS, тому SiPo/SD мала власний зиск від їхнього функціонування. Якщо людина була потрібна німцям як висококваліфікований спеціаліст, вони добавляли термін покарання під будь-яким приводом. Режим у виправно-трудових таборах був суворим. За спробу індивідуальної втечі передбачалося публічне повішення на плацу, за спробу колективної втечі – розстріл десятки. Хворих та непрацездатних табірників розстрілювали. Під час німецького відступу у 1943–1944 рр. працездатних в'язнів цих таборів вивозили до концтаборів Третього Рейху.

Більше того, служба SiPo/SD мала власні трудові табори, куди часто переводили працездатних єврейських бранців в'язниць (цивільних та військовополонених) переважно з метою працевикористання на сільськогосподарських та інших роботах, зокрема в Кіровограді, Києві, Чернігові. Так, чернігівське відділення мало трудовий табір в с. Яцево, а кіровоградське – в с. Тернова Балка. Так, Тернобалківський табір, огороджений колючим дротом, підпорядковувався начальнику кіровоградської в'язниці SD. В'язні часто хворіли на черевний і висипний тиф. Після огляду хворих

забирали на розстріл. Частина з них помирала й в таборі. Восени 1943 р. режимну установу закрили, а в'язнів і персонал перевели до кіровоградської в'язниці, де потім розстріляли.

Служба SiPo/SD намагалася забезпечити себе продуктами харчування, тому іноді тримали власні підсобні господарства, зокрема на Чернігівщині або Харківщині. Цілком вірогідно, що в інших регіонах мали місце подібні явища.

На відміну від інших категорій працездатного населення, яких німці пішки гнали з собою під час відступу у 1943–1944 рр., євреїв в'язниць та трудових таборів з собою не забирали, а знищували на місці – розстрілювали або труїли в газвагенах. Трупи поспіхом скидали в ями, навіть не встигаючи належно ховати або спалювали на вогнищах.

Щодо статистики жертв, то можна навести приклад звіту Ганса-Адольфа Прютцмана від 26 грудня 1942 р., в якому він зазначив, що в РКУ лише у серпні-листопаді 1942 р. стаціонарні відділення SiPo/SD за участі інших окупаційних структур знищили 363,2 тис. євреїв [8, с. 64].

У 1943–1944 рр. напередодні звільнення міст радянською армією, німецький персонал SiPo/SD разом з колаборантами підлягав обов'язковій евакуації з України. Одні поверталися на територію Рейху напряму через Польщу, як, наприклад, співробітники запорізького SD, які виїздили за маршрутом Кривий Ріг – Первомайськ – Вінниця – Львів; інші, особливо з центральних, південних та південно-східних регіонів, виїздили через Румунію – Угорщину – Польщу. Більшість колаборантів виїхали разом з родинами, оскільки чудово знали, яке покарання на них очікувало з поверненням радянської влади. Значно менша кількість нікуди не тікала, а залишалася в регіоні чекати на повернення «своїх». Хтось переховувався по лісах або приєднався до радянських партизанів і дочекався приходу Червоної армії, вступивши в їхні ряди. Проте з часом вони були викриті та засуджені.

Зазвичай колаборанти отримували різні терміни покарання від 3 до 25 років позбавлення волі з конфіскацією майна, в середньому – від 10 до 20 років таборів. Ті, хто власноруч вбив хоча б одну радянську людину (підпільника, партизана, єврея) – засуджувалися до смертної кари через повішення або розстріл. Натомість німецькі співробітники SiPo/SD після війни не всі були заарештовані та покарані. Частина з них ще до суду вчинила самогубство, хтось переховувався за новими документами, а ті, хто був покараний – не завжди отримували вироки, пов'язані з діяльністю в окупованій Україні.

Висновки. Отже, нацистська SiPo/SD в Україні займалася розшуком «політично неблагонадійних» ворогів Рейху, наглядом за місцевим населенням та інфраструктурою, проведенням власного слідства і виконанням смертних вироків. Зібрані та опрацьовані матеріали доводять, що службовці SiPo/SD мали неабиякий зиск від роботи в Україні: 1) всі мали доступ до особистих речей заарештованих і вбитих людей. Цінності потайки привласнювали, оскільки це каралося німецькою системою правосуддя, і німецькою поштою або з відпускниками передавали на Батьківщину, своїм рідним; 2) німецькі службовці добре виконували свою роботу, оскільки невідомі нарікання на їхню професійну діяльність, а навпаки, кількість єврейських жертв доводить ефективність роботи SiPo/SD.

Стаціонарні відділення SiPo/SD та їхні філії протягом окупації займалися дозачисткою територій від «єврейської присутності», адже більшу частину євреїв знищили ЕК та ЗК айнзацгруп «С» і «D», інші каральні підрозділи, підпорядковані HSSPF. Протягом окупації євреїв постійно переслідували, виловлювали та арештовували. Працездатних та висококваліфікованих спеціалістів могли використовувати до кінця окупації, а потім стратити; решту – переважно жінок з малими дітьми страчували відразу, адже матеріали про вироки слідчих органів щодо помилування єврейських громадян невідомі; 3) місцеві колаборанти, які працювали в німецькій структурі, теж мали матеріальний зиск від ліквідації «єврейського контингенту», оскільки отримували прямий доступ до особистих речей або майна вбитих, частина якого розграбовувалася, а частина йшла на продаж або обмін, здавалася в оренду. Після війни Міжнародний військовий трибунал у Нюрнберзі не дарма оголосив SiPo/SD злочинними організаціями, а її членів – військовими злочинцями, зокрема засудивши до страти Ернста Кальтенбруннера.

Щодо подальших наукових пошуків актуальною темою залишається факт порятунку чи допомоги євреям з боку німецьких офіцерів SiPo/SD та їхніх пособників, оскільки такі випадки відомі, хоча й поодинокі, а також кар'єрних наслідків щодо відмови співробітників брати участь в розстрілах євреїв або загалом в будь-яких екзекуційних акціях. До того ж в історико-порівняльному контексті було би корисно порівняти діяльність румунських спецслужб – таємної політичної поліції «Сігуранци» та «Секретної інформаційної служби румунської армії» (SSIAR) – з роботою нацистської поліції безпеки та служби безпеки, оскільки публікацій на цю тему немає.

Список літератури:

1. Андрощук С., Прокопчук В. Славутчина в роки окупації. *Велика Вітчизняна війна: уроки історії: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (28 жовтня 2014 р.)*. Хмельницький, 2014. С. 49–58.

2. Андрощук С. Славутчина в роки окупації. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Хмельниччина в роки Другої Світової війни»: Баженов Л. В. (голова) та ін*. Хмельницький : Мельник А. А., 2014. 393 с.

3. Винокурова Ф. Татьяна Куцин (Муляр). Тайны паспорта № 0593. *Проблеми історії Голокосту*. 2005. Вип. 2. С. 153–171.

4. Гальчак С. Репресивна політика нацистського окупаційного режиму на Поділлі. *Велика Вітчизняна війна: уроки історії: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 70-річчю визволення України від німецько-фашистських загарбників (м. Хмельницький, 28 жовтня 2014 р.)*. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2014. С. 193–201.

5. Голокост у Дніпропетровській області : Документи та свідчення. Дніпро : Ткума, 2020. 220 с.

6. Зілінський В. Документи нацистських силових структур дистрикту «Галичина» як джерело до вивчення Голокосту (на матеріалах з українських архівосховищ). *Наукові записки Тернопільського національного педуніверситету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія*. 2017. Вип. 2. Ч. 3. С. 51–57.

7. Ільницький В., Галів М. Документ радянських органів держбезпеки про діяльність осередку нацистської СД (служби безпеки) в Дрогобичі (1941–1944 рр.). *Східноєвропейський історичний вісник.* 2017. Вип. 4. С. 61–68.

8. Круглов А. К вопросу о количестве евреев, уничтоженных эйнзатцгруппами в 1941–1943 гг. *Голокост і сучасність*. 2008. № 1(3). С. 39–64.

9. Лисенко О. Покарання за воєнні злочини військовослужбовців Чернігівського батальйону поліції безпеки та СД (за матеріалами архівно-кримінальних справ). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2022. № 1. С. 179–196.

10. Лисенко О. Структура та діяльність нацистських військово-поліційних підрозділів на Чернігівщині в 1941–1943 рр. *Сторінки воєнної історії*. 2025. вип. 29. С. 124–143. DOI: https://doi.org/10.15407/sviu.2025.29.124

11. Лисенко О. Регіональні особливості Голокосту на Чернігівщині (за матеріалами архівно-кримінальних справ Галузевого державного архіву СБУ). *Сіверянський літопис*. 2025. № 3. С. 37–51. DOI: https://doi.org/10.58407/litopis.250305

12. Лукашук О. Тотальне винищення шепетівських громадян у роки німецької окупації (1941–1944 рр.). URL: https://shepetivka.com.ua/statti/suspilstvo/7073-totalne-vynyshchennia-shepetivskykh-hromadian-u-roky-nimetskoi-okupatsii-19411944rr.html

13. Ми це пережили. Кіровоградщина і кіровоградці в роки Голокосту. Кіровоград : КОД, 2011. 211 с.

14. Насильство над цивільним населенням. Запорізька область. Документи органів держбезпеки. 1941–1944. Київ : Видавець В. Захаренко, 2023. 472 с.

15. Мазурок В. Геноцид євреїв і втрати інших етнічних груп Волині від німецьких окупантів під час Другої світової війни. *Історичні уроки Голокосту та міжнаціональні відносини (до 70-річчя початку Другої світової війни): Матеріали міжнародної науково-практичної конференції для викладачів та студентів, (Житомир, 23–24 жовтня 2009 р.)*. Дніпропетровськ : Ткума, 2010. С. 292–300.

16. Пастушенко Т. Осередки терору: стаціонарні підрозділи поліції безпеки та СД у райхскомісаріаті Україна. [Рец.] на кн.: Schmittwilken Ch. Zentrales des Terrors. Die Dienststellen der Kommandeure der Sicherheitspolizei und des SD im Reichskommissariat Ukraine. De Gruyter Oldenbourg, 2024. 304 S. *Український історичний журнал*. 2025. № 5. С. 221–226.

17. Пастушенко Т. Осередки терору. Стаціонарні підрозділи поліції безпеки та СД у райхскомісаріаті «Україна»: розширена рецензія на книгу Крістіана Шмітвількена «Осередки терору. Управління начальників поліції безпеки та СД у райхскомісаріаті «Україна» (2024). URL: https://uamoderna.com/backward/oseredky-teroru-statsionarni-pidrozdily-politsii-bezpeky-ta-sd-u-raikhskomisariati-ukraina

18. Радченко Ю. Допоміжна поліція, місцева адміністрація, СД та Шоа на українсько-російсько-білоруському пограниччі (1941–1943). Київ : Фенікс 2024. 288 с.

19. Сеницький В. Німецькі армійські та поліцейські структури на території окупованої Галичини 1941–1944 рр. URL: https://lonckoho.in.ua/nimetski-armiyski-ta-politseyski-struktury-na-terytorii-okupovanoi-halychyny-v-1941-1944-rokakh

20. Ситник Д. Кадровий керівний персонал апарату німецької поліції у Києві, 1941–1943. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2023. Т. 6. С. 64–72. DOI: https://doi.org/10.18523/2617-3417.2023.6.64-72

21. Структура, повноваження, ранги, діяльність німецької поліції та служби безпеки, у тому числі й щодо знищення цивільного населення (1943). URL: https://history.kby.kiev.ua/publication/doc_8113.

Struktura,_povnovagennya,_rangi,_diyalnist_nimetskoyi_politsiyi_ta_slugbi_bezpeki,_u_tomu_chisli_y_shchodo_znishchennya_tsivilnogo_naselenn.html

22. Фаримец А. Документы Государственного архива Днепропетровской области как источник по истории Холокоста в Днепропетровском регионе. *Проблеми історії Голокосту*. 2005. Вип. 2. С. 118–134.

23. Шляхтич Р. Архівно-слідчі справи поліцаїв як джерело вивчення історії Голокосту на території Криворіжжя в роки німецької окупації. *Голокост і сучасність*. 2019. № 1(17). С. 115–133.

24. Яковлєв В. Структура та злочинна діяльність німецьких каральних органів на Харківщині (1941–1943). *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2023. № 2. С. 113–120. DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/2.17

25. Яковлєв В. Український батальйон поліції безпеки та СД генерального округу «Харків»: формування, структура, причетність до злочинів нацизму. *Вчені записки ТНУ ім. В. Вернадського. Серія: історичні науки*. 2025. № 3. С. 194–201. DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/3.28

26. Schmittwilken Ch. Zentrales des Terrors. Die Dienststellen der Kommandeure der Sicherheitspolizei und des SD im Reichskommissariat Ukraine. De Gruyter Oldenbourg, 2024. 304 s.

27. Sicherheitsdienst. URL. https://encyclopedia.ushmm.org/content/uk/article/the-sicherheitsdienst-sd

28. Sicherheitspolizei. URL. https://encyclopedia.ushmm.org/content/uk/article/the-security-police-sipo

Mykhailiuk M. V. STRUCTURE, COMPETENCE AND ANTI-JEWISH ACTIVITIES OF THE SECURITY POLICE AND SD IN THE GERMAN OCCUPATION ZONE OF UKRAINE (1941–1944)

The article examines the structure, competence and anti-Jewish activities of the Nazi security police and the SS security service in the German occupation zone of Ukraine (district "Galicia", Reichscommissariat "Ukraine", zone of military administration). The security police and the security service were created in Germany back in the 1930s by the Reichsfuehrer of the SS and the head of the German police, Himmler. It was he who entrusted Heydrich with supervision and control over these structures, which he eventually made the main ones during the implementation of the Holocaust policy both in Europe and in occupied Ukraine. In 1939, after the creation of the Main Directorate of Imperial Security (RSHA), the Security Police and the SS Security Service became its separate departments. With the outbreak of the German-Soviet war, their functions extended to the territory of Ukraine, first in the form of the activities of the Einsatz and Sonderkommando of Einsatzgruppen S and D, and then within the stationary cells of the Security Police and SD, which were created in all major cities together with regional branches. It was the stationary cells that carried out the additional cleansing of the controlled territory from the "Jewish presence". They accounted for thousands of Jewish victims. All German officers of the Security Police and SD were in one way or another involved in the extermination of both civilian Jews and Jewish prisoners of war. The security police and SD had an extensive agent network, thanks to which it was able to identify and neutralize Soviet saboteurs, underground workers, partisans, spies, and participate in the liquidation of the underground network of the OUN and UPA. A significant part of the arrested persons were civilian Jews who were sentenced to death. The arrested persons were kept in prisons, from where they could be sent to execution or serve their sentences in the correctional labor camps of the security police and SD. Separate groups of able-bodied persons were kept in labor camps. During the evacuation of German personnel, Jews were executed.

Keywords: *Holocaust, security police and SD, structure, competence, anti-Jewish activity, personnel, agent network, collaborationist formations, punishment for committed crimes.*

Дата першого надходження статті до видання: 07.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 27.08.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.10.2026